

● Aydın DADAŞOV,
professor

Ədəbiyyatımıza realizmdən sonra gəlməsi ilə maraq doğuran romantizm cərəyanının parlaq simalarından olan Hüseyn Cavidin təhsil aldığı İstanbul mühitinin onun yaradıcılığında təsiri danılmazdır.

Cavid əfəndinin hünəri

1896-cı ilin yayında Türkiyədə qarşısı alınan dövlət çevrilişindən sonra həbs və sürgün edilən Yeni osmanlıların panislamist ideyalarının yeniləşməsinin iflasından sonra onların davamçıları sayılan "Gənc türklər" əsas ərazisi Rusiyanın pəncəsində olan türk ellərində quracaqları romantik Turan ideyasını irəli sürdülər.

Qarşısı alınan dövlət çevrilişindən sonra həbs və sürgün edilən Gənc türklərin 1902-ci ilin fevralında Parisdə keçirdikləri ilk kongresdə yaradılan İttihad və tərəqqi təşkilatı Türkiyədə konstitusiyasını bərpasını və parlament idarəçiliyini öngördü. Türkiyənin mövcudluğunu türklik və islamçılıq ideyası üzərində quran Gənc türklərin Azərbaycan, Orta Asiya və Rusiya ziyahları arasında da mənəvi dayaqları var idi.

1898-1903-cü illərdə Təbrizdəki "Talibiyyə" mədrəsəsində təhsil almış Hüseyn Cavid bir müddət Naxçıvanda vaxtilə oxuduğu "Məktəbi-tərbiyyə" də türk və fars dili dərslərini aparırsa da, onun əsas məqsədi təhsilini Türkiyədə davam etdirmək idi.

20 aprel 1906-cı ildə səhər tezdən gəmi ilə Dardanel boğazına-İstanbula çatan Cavidin gündəliyindəki: "Öylə ki sübh açıldı, tamaşa etdik. Boğaz nə boğaz. Allah zaval verməsin..." sözləri çox dövrlərin gözü olan türklüyün bu müqəddəs mərkəzi-

nə heyreti və nigarançılığını səciiyələndirir.

23 iyul 1908-ci ildə Türkiyədə konstitusiyası, parlament, məhkəmə və mətbuat azadlığının elan edilməsi ilə ictimaiyyətdə yaranan çəşqinlik uzun illər imperiya əsarəti altında yaşayıb təkhakimiyyətliyə alışan millət üçün təəccüblü deyildi. Bununla yanaşı, sultanın hüquq və demokratiyanın tələbinə boyun əyməsi konstitusiyasının mahiyyətini bilməyənləri belə vəcdə gətirməklə hərəkətin uğuruna təminat verirdi. Millətlərin və dinlərin qarışdırılması fonunda konstitusiyaya anlayışı birgə yaşayışa mane olan köhnədənqalma nifrət və haqarətə üstün gəlirdi.

Bu mənəvi coşğunluq dövlətçilik strategiyasını unudan "Gənc türklər" in Turan romantizminin əhliqədə qalan millətləri təşviş salması sayəsində bölgüldü və gözlənilən parlamentin əvəzində çoxsaylı cırdan partiyaların yaranması ilə iflasa uğradı. Səbək isə yeni formalaşan panislamizmin təmsalına çevrilən Sultan Əbdülhəmidin avtoritar despotizminə öyrənməyi çoxmillətli xalqın liberalizmdən uzaqlaşan "Gənc türklər"ə inamsızlığı idi. Sultanın mərkəzi fiqur olduğu panislamizmin düşməsinə çevrilən "Gənc türklər"dən başqa daxilə və xaricə türk nifrətin miqyasını dark edən, yeni turançılıq ideyasını öngörən qüvvələrin düşüncə mənbəyi krmli İsmayıl bəy Qasprinski, qarabağlı Əhməd bəy

Ağayev və volqaboylu Akçuroaoglu kimi rus işgah ərazisində olan müsəlman türklər-tatarlar oldular.

Türkiyənin ictimai-siyasi problemlərini kənarından izləyən, çoxsaylı məqalə və kitablar yazan, bu yüksək təfəkkür və peşakar qələm sahiblərinin qətiyyəti gələcəyin uğurlarının təminatı idi. Panislamizm zəminində yaranacaq Osmanlı dövləti ideyasının iflasa uğradığı bir şərətdə bütün dünya türklərinin ümumi vətəni olub keçmişlə gələcəyi özündə birləşdirən Turanın yeni ideyanın simvoluna çevrilməsi ağlabatan görünürdü. Turan ideyasının romantik cizgiləri xristianların, ərəblərin və digər qeyri-türk xalqlarının xəyali səslənən səltənətin dövlət birliyindən çıxmasını hələ ki, təhlükəsiz sayırdı.

Bələliklə, dövlət sərhədləri ərəb, Balkan dünyasını deyil, ucsuz-bucaqsız Asiya çöllərini əhatələndirən və hələ ki, əsasən çar Rusiyanın müstəmləkəsi kimi inləyən türk xalqlarının gələcək taleyi gündəmə gəldi. Qeyri-türk müsəlmanların turançılıqdan kənarında qalmaları dövlətçilik üçün yeni problemlər yaratsa da, bu ideyanın gerçəkləşməsində sürətli hücumla "iyirmi dörd saat ərzində səksən kilometr qət edə bilən" miflik qəhrəman Ənvər paşanın İstanbulun Avropada arxa cəbhəsi olan Trakiyanı azad etməsi onu "Gənc türklər" hərəkətinin, Turan millətçilərinin vuran əlinə çevirdi.

Fransa inqilabından sonra islamın müasirləşməsi yolunda çalışaraq panislamizmi aparıcı ideologiyaya çevirən professor Cəmaləddin Əl-Əfqaninin "ittihadi-islam" fəlsəfi-siyasi təlimi geniş vüsət aldı. Təlimini nəzəri cəhətdən əsaslandıraraq onu müasir cəmiyyətdə tətbiq edən Cəmaləddin Əl-Əfqanı bəy cərəyanını müsəlman ələminin tərəqqisinə aparıcı rol olduğunu təsdiqləyir.

Şərqi məhv olma səbəbini imanın dağılmasında görə Əl-Əfqanı xilas yolunu islamın yeniləşdirilməsində axtararaq özünün tərəfdarlarını tapır. Əl-Əfqaninin yazılı proqram halında, müsəlmanların dini qanun qarşısında bərabərliyini öngörürək şəriətin gözlənilməsinin islamın qoruyucusu olan sultanda görməsi bu dinin Osmanlı dövlətçiliyinə yenidən təbqiinə təkan verir.

İdeoloji hakimiyyətdən məhrum olan iki yüz əlli milyonluq islam dünyasının məğlubiyyətlərinin səbəbi sultanın xəlifə olmadığında görülür. Panislamizm təliminin az müddət ərzində bütün türk dünyasının aparıcı ideologiyasına çevrilməsi və davamçıları tərəfindən əsaslı şəkildə təkmilləşdirilməsi, təkcə dini deyil, siyasi, iqtisadi və mədəni problemləri də əhatələndirməsi diqqət mərkəzinə gətirilir.

Şübhəsiz ki, ciddi mənbələrdə Cəmaləddin Əl-Əfqanıya digər münasibətlər də mövcuddur. Həki-

miiyyətdən uzaqlaşdırıldıqdan sonra uzun illər Bəylərbəyi sarayında göz dustağına çevrilən Sultan II Əbdülhəmidin 20 mart 1917-ci ildə gündəliyində yazdığı cümlələrdə Cəmaləddin Əl-Əfqaninin ingilis agenti olduğu vurğulanır. Onun: "İngiltərənin xaricində əleyhimə hazırladıqları bir plan ələmə keçdi. Bunlar xilafətin türklər tərəfindən zorla alınmış irəli sürərək Məkkə Şerifi Hüseynin xəlifə elan edilməsini ingilislərə təklif edirdilər. Cəmaləddin Əl-Əfqanıni yaxından tanıyırdım. Misirdə idi. Təhlükəli bir adam idi.

Bir ara mənə "mehdilik" iddiası ilə bütün Orta Asiya müsəlmanlarını ayağa qaldırmağı təklif etmişdi. Bundan başqa o, ingilislərin adamı idi və çox mühtəməli ki, ingilislər mənə sinəmə üçün bu adamı hazırlamışlardı. Dərhal onu radd etdim" sözləri sonrakı dövrlərdə fətişləşdirilmiş siyasi fiqura yeni nöqtəyi-nəzəri ifadə edir. Xatirələrində bölgədə nəft marağı güclü olan ingilislərin Cəmaləddin Əl-Əfqanı kartından istifadə etdiyini vurğulayan Sultan II Əbdülhəmidin yazdığı: "Mosul və Bağdadda açdıqları quyuları da hökumət səviyyəsində bağladım. İngilislər küsüb qazdıqları quyuları olduğu kimi saxladılar.

Lakin artdıqan Cəmaləddin Əl-Əfqanı vasitəsilə xilafət məsələsinə qurcalamağa başladılar. Hicaz əmirini ələ keçirərək məqsədlərinə çatmaq istəyirdilər. Mən də buna qarşılıq olaraq böyüyəcək bir dəvət xəlifəsinə Hindistan müsəlmanları arasına göndərdim. İngilislər buna Girit qalmasını çıxarmaqla cavab verdilər. Bununla kifayətlənmiş Rusiya və Fransanı da öz tərəflərinə keçirdərək mənə taxtdan salmağa çalışdılar. Ruslar ingilislərin bu təklifini rədd etdilər. Çünki İngiltərə eyniyə Osmanlı ölkəsində olduğu kimi Rusiyada da çarı məşruti idarəyə zorlamaq üçün müxtəlif təfərrüqlər hazırlayırdı" sözləri böyük dövlətlərin iqtisadi marağının beynəlxalq siyasətdə aparıcı rol oynadığını təsdiqləyir.

1910-cu ildə İstanbul Universitetindən, türk romantizminin Ə.Hamid, T.Fikrət və N.Kamal yaradıcılığından ayrılan Hüseyn Cavid Naxçıvanda, Cəncədə, Tiflisdə və Bakıda dil-ədəbiyyat müəllimi kimi çalışmaq, tədrisən onun milli romantizmin parlaq nümayəndəsinə çevirən şeirlər və əsasən qəhrəmanlarının adını daşıyan pyeslər yazır.

Birinci dünya müharibəsinin ikinci ilinin aprel ayının son həftəsində türk ordusunun Süveyş kanalına yürüşündə ingilis süvari alayının əsir alınması Qərbin Şərqi münasibətini dəyişir. Tezliklə Rusiyada baş verən inqilabın nəticəsində bu ölkənin xarici siyasətinin arxa plana atılması ədəbiyyat və sənətdə də, romantizm cərəyanına təkan verən Turan səltə-

nəti xəyallarının gerçəkləşməsinə imkan verir.

Bu ideyanın reallaşması missiyasını özünə götürən Ənvər paşanın çənub cəbhəsindən vəz keçərək şimala və şərqə üz tutması ərəb dünyasında ingilislərin əl-qol açmasına şərait yaradır. Həmin ilin sonunda türk torpağını zəbt etmiş iki yüz minlik qoşunun dan otuz mininin itirilməsi fonunda Dardaneldən silah keçirə bilməyən rus ordusunun məğlub olması çarizmi məhvə uğradan əsas səbəblərdən biri olur.

Birinci Dünya Müharibəsindən sonra ərəziləri nə eldən verən osmanlılar inqilab nəticəsində Rusiyanın parçalanmasından istifadə edib ötən əsrdə Türkiyənin itirdiyi yerləri qaytarmaq fikrinə düşdülər. Bu dövrdə çıxışklənən turanizmin romantik ideyalarından ruhlanan Ənvər paşa itirilməkdə olan səhralar əvəzinə tarixi ərəziləri birləşdirilməsinin vaxtı gəldiyini dərk edirdi. "İttihad və tərəqqi" komitəsinin Qafqaz şöbəsinin göndərişi ilə 1918-ci ilin martında məxfi tapşırıqla Bakıya gələn Həsən Ruzeni buradakı həmfikirilərinin köməyi ilə Şimali Qafqazda və Türkiyəstanda turançılıq ideyasının tərəfdarları ilə əlaqə qurmuşdu.

Turanizmin liderlərindən Ziya Göyalyp türkçülüyün tarixi ərəzilərdə yayılmasını zəruri sayır, panislamist Əhməd bəy Ağaoğlu Rusiya müsəlmanlarını türk milli hərəkətinə çağırır. Qafqazı qədim türk yurdu adlandıran Əli bəy Hüseynzadə isə burada ya federativ, ya müstəqil müsəlman və gürcü dövlətləri yaradılmasına, da, güclü resurslara malik Rusiya ilə bufer zonası yaratması keçid dövrü üçün strateji cəhətdən də maraqlı idi.

Məhz həmin ərəfdə sehirli nağıllarımızda, dünya ədəbiyyatında V.Hötenin "Faust", K.Marlonun "Doktor Faustun faciəvi tarixəsi", T.Mannın "Doktor Faustus", C.Bayronun "Qabil", M.Lermontovun "Demon" və nəhayət Ə.Haqverdiyevin "Pəri Cadu", "Xortdanın cəhənnəm məktubları", A.Şaiqın "İdeal və insanlıq", "İblisin hüzurunda" əsərlərində iştirak edən personajı mükəmməl obraza çevirən Hüseyn Cavidin "İblis" (1918) faciəsi birinci cəhan müharibəsinin fəsadlarına daxil üsyan kimi səslənir. Və əsərin dramaturji modelində aparıcı mövqeyə malik İblis surəti vacib və ağırlı təhlil prosesini özünə götürür.

Əbulfəz İbadoğlunun bu surət barədə yazdığı: "O insanları heç bir cinayətə sürükləmir. Əksinə ic-

timai quruluşun təbiətindən doğan fəlakətləri əyani olaraq sübut edir" fikirləri real dünyanın başəri ideyalara mane olan razalərləri ifşa edən, İblis surətinin özünə qədərki personajlardan kəskin fərqləndiyini sübuta yetirir.

21 dekabr 1920-ci ildə A.M.Şərifzadənin quruluşunda ilk səhnə həllini tapan rejissorun özünün İblis, M.Kirmanşahlının Arif, Kazım Ziyanın Vasif, Mərziyyə Davudovanın Rəna rollarını ifa etdikləri "İblis" tamaşası əfsanəyə döndü. Həmin dövrdə A.İvanov, A.Tuqanov kimi rejissorların da, bu əsərə müraciət etmələri pyesin geniş rezonans doğurduğunu təsdiqləyir. Hüseyn Cavidin 100 illik yubileyində Dövlət Dram Teatrında Mehdi Məmmədovun quruluş verdiyi "İblis" tamaşasında Həsənə Turabovun İblisi, Rəsim Balayevin Arifi, Mikayıl Mirzəyevin İbn Yəminni, Vəfa Fətullayevanın Rənası bu gün də çoxlarının xatirələrindədir.

Prezident sərəncamı ilə 125 illik yubileyi qeyd olunan Cavid əfəndinin "İblis" əsərinə "Gəncəlik" teatrının müraciət etməsi və xüsusən ilk dəfə olaraq İblisin qadın aktyora, Ustad sənətkarımız Rza Təhməsinin tələbəsi Nəsibə Eldarovaya həvalə olunması teatrsevərlər arasında məmnunluq yaratdı.

Hüseyn Cavidin dil baxımından mürəkkəb mətninin tədqiqatında bəddi qıraətə meyli olmayıb, pyesdən gələn mənanı, mahiyyəti öne çəkən aktrisa Nəsibə Eldarovanın oynadığı İblisin əməllərinə yüzdə-yüz bəraət verməsi səhnədə özünü doğruldur. Qüsurları personajında deyil, cəmiyyətdəki insanların mənafeyyətinə axtaran, personajının adını, xronotipini doğruldan "Əsərinde İblis sizin içindədir" ali məqsədi ilə tərəf müqabillərinə top quran Nəsibə Eldarovanın yüksək notlarkda ifa tərzini axıra qədər saxlaması, finalda yandırılmağa aparılan Janna Dark kimi məğrurluğunu qoruması və son monoloqunda:

"İblis nədir?

- Cümlə xəyanətlərə bais...

- Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

- İblis... " qənaəti ilə müəllifin fəlsəfi mövqeyini bəyan etməsi tamaşanın uğuruna təminat yaratdı.

Daxili ələmində yaranan təlatümlərlə müəllifin mənavi dünyasının güzgüsünə çevrilən Arif rulu istedadlı aktyor Elşən Hacıbəyevanın ifasında olduca inandırıcı görünür. Əsərə dərinləndirildikdə olub müəlliflə mükəllimlər etmiş Abdulla Şaiqın: "Arif XIX və qismən XX əsrin yetişdirmiş olduğu türk xalqının nümayəndəsi və tarixi tipidir.

İblis isə Qərbi mədəniyyətinin yetişdirmiş olduğu, tam mənası ilə realist bir tipdir" qənaəti ilə üst-üstə düşən aktyor oyununu bütöv bir mərhələnin tə-

fəkkür tərzinin daşıyıcısına çevrilir və bu vaxta qədərki, səhnə sələflərindən kəskin fərqlənən Arif əsərinə Cavidin pyesinin verdiyi imkan daxilində çözümlər. Belə ki, cinayətlər törətməyə daxil olan hazır olan Arifin bəd əməllərində İblisin yalnız simvolik, məcazi rulu pyesdə də seçilir. Ailəli ola-ola İxtiyar şeyxin evinə girib onun qızı Xavərle evlənən, arvadının, doğma qardaşı Vasifin qatilinə çevrilən, keçmişlə bağlı düşüncələrində yaşayan Rəna ilə görüşündə sədaqət prinsipini unudan Arif modernist personajlara bənzətməklə müasir tamaşaçı zövqünü oxşaya bilər.

Ruhi xəstə, qüsurlu personaj təsiri bağışlayan Arifin yerlə göy arasında qalması, Allaha inamında belə tərəddüd etməsi, İblisin oynamağına çevrilməsi personajlararası münasibətdə təbii görünməklə, son nəticədə özünə tamaşaçı münasibəti formalaşdırır. Şübhəsiz ki, məhz bu məqamda rejissor yozumunun karnaval prinsipini bəyan etməsi özünü doğruldur. Və aktyor Elşən Hacıbəyevanın poetik mətnlə təzahür etmiş personaj rixəndli münasibəti tamaşalıqlı uğurla tamamlayır. İblis tərəfindən naqışlıkları üzünə çirpilan, mahiyyətcə cinayətkar, qatil olduğu sübut olunan Arifin təhlil karnaval prinsipində özünü doğruldur. Və mühtidəki real iblislərin təhriki ilə mənavi zənginlikdən qatiliyə qədər düşgünlənən Arifin gərçəkliyi mifik İblis-də axtarması meyarların itirilməsinə səbəb olmaqla pyesin faciəviliyini də artırır.

Əsərin atasının qatili İbn Yəminlə yaxınlıq etsə də, ondan intiqamını almaq məqsədi güdən, romantizmin hissiyyət gərçəkliyi müstəvisində mövcud olan Rənanın, qadın gözəlliyini silahına çevirməsi, paralel münasibət qurduğu Ariflə, Vasif arasında seçim etməməsi, daim özünü düşünməsi bu personajı da mərkəzi fiqura çevirir. Lakin kimsəsiz qalacağından qorxub tapancasını əlindən almaqla intihardan xilas etdiyi Ariflə münasibətlərində belə yarımtənlərlə könlülsüz oynayan aktrisa Hüsniyyə Əhmədova ümumi mənzərələri ziyatlandıran zəhəri gözəlliyinə arxalanan personajının əsirinə çevrilir. İblisin təhriki ilə qətlə yetirilən:

"Turana qılncından daha kəskin, ulu qüvvət.

Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət" sözləri ilə də, romantizmi maarifçiliklə birləşdirən müəllifin ideyalarını əks etdirən günahsız, sədaqətli Xavər rolunda Xəlida Əliməmmədovanın ifadəliliyi və səmimiyyəti diqqəti çəkdir.

Pyesdə dedektiv modelini öne çəkməklə hadisələrin fabula istiqamətində izlənilməsinə tökan verən, külli miqdarda dövlət pulunu mənimləmiş, qatı cinayətkar, qatil İbn Yəmin Məhərrəm Musayevini,

qızının ölümünə yanib yaxılan İxtiyar şeyx Rəzzağa Məmmədovun ifalarında yeni dəyərlər qazanır.

Əsərdə türklərin Birinci Dünya Müharibəsindən kənarında qala bilmədiyinə:

*"Əfsus ki, heçdir somu, türk ordusu varın
İstərsə bütün Hindi də, Əfqanı da sarsın,
İstərsə bütün qarşı çıxan mənəli yuxsın,
Turanı basıb bağırma Ataylara çixsın,
Mümkün deyil, əsla olamaz naili-amal.*

Etdikcə xəyanət əli bu milləti pamal" -sətirləri ilə heyfislənən, ictimai mənafeyi şəxsi maraqlara qurban verənlərə qarşı çıxan müəllifin mövqeyini ifadə edən vətənpərvər türk zabiti Vasifin tamaşada İblis maskası ilə gəlişi və ikinci dərəcəli personaja çevrilməsi ümumi dinamikanı artırsa da, mahiyyətcə ziyan vurur. Halbuki pyesdə siyasi qaçaqların başçısı, fərarı zabiti, mərhəmətli, zəkali Elxan real tarix kontekstində mövcuddur.

İncil adına Ermənistana silah və patron daşıdıran daşnak Keşişin, neftli Osmanlı torpaqlarını əldə etməklə ərəbləri qula çevirmək məqsədi güdən fransız çəsus Xaxamın, İblisin: "Dərdə bax, millətə bax, niyyətə bax! Ölürlərdən ölümlər feyz alacaq!" deyə səciyləndirdiyi fanatizm qurbanı sifilisi qadının məhz Elxanın qətlə yetirməsinin mexaniki ixtisarı tamaşanın bütövlüyünü poza da, rejissorun dram nəzəriyyəsinə bələdçiliyi alqoritmi dağılmağa qoymur.

Əsərdə milliyyətə tatar olub, turançılıq ideyasını öne çəkən qüvvələrin düşüncə mənbəyi-kırmızı İsmayıl bəy Qasprinski, qarabağlı Əhməd bəy Ağayev və volqaboylu Aqçuroağlı kimi rus işğal ərəzisinin müsəlman türklərin ümumiləşdirilmiş obrazını səciyləndirən yarıklı rus zabitinin tamaşada ixtisarı ilə, müəllifin pəşakar üslub göstəricisi olan poetik ruhun üstündən keçməklə ilkin mənbənin mahiyyətlərini azaldan quruluşçu rejissor Rəhman Əlizadə o dövrün siyasi gərçəkliyinin onun üçün əhəmiyyətsiz olduğunu pyeydana qoymaqla əsəri sifir cılıq ideya müstəvisində həll edir. Və müxtəlif səhnə quruluşlarında bütəşdirilən və ya məhv edilən İblisin ölməzliyi son monoloqudakı mətnlə təsdiqlənməklə yeni yozumu üzə çıxarır.

Arabanın üzərindən başlar üzərinə qaldırılan İblisin təntənə ilə yola salınması və karnavalın davam etməsi hadisələri ədəbiyyətə qoşmaqla, yaradıcılıqlı və hətta həyat yolu ilə şəra qalib gələn Cavid əfəndinin hünərini bəyan edir.